

Mulock Houwer: criticus en pionier van de residentiële jeugdzorg

Ido Weijers

Inleiding

Een mooi initiatief om een Mulock Houwer lezing te organiseren! We worden in Nederland niet bepaald verwend met aandacht voor figuren die grote maatschappelijke of wetenschappelijke betekenis hebben gehad, laat staan voor personen die van belang zijn geweest op gebieden als onderwijs, jeugdzorg en kindbescherming. Een standbeeld en zelfs een buste vinden we al gauw pompeus; voor biografiën hebben we vaak geen geld; een bescheiden plekje in een of andere canon is vaak het hoogst haalbare.

Ik ga vanmiddag proberen u een idee te geven waarom Daan Mulock Houwer (1903-1985) zo'n figuur was, die best een aardig standbeeld waard is, maar in elk geval een mooie, actualiserende, intellectuele biografie. Mulock Houwer was decennialang een van de gezichtsbepalende figuren in de Nederlandse kindbescherming, spraakmakend, kritisch, veeleisend, volstrekt onconventioneel, zeer betrokken op de inhoud van het werk en altijd nieuwsgierig naar nieuwe en betere inzichten. Van eind jaren dertig tot midden jaren zeventig van de vorige eeuw kon niemand op het terrein van de kindbescherming om Mulock Houwer heen. Wie zijn pedagogische bijdragen overziet wordt getroffen door de boeiende inzichten, door de betrokkenheid en de actualiteit van veel van zijn werk. Hier is iemand aan het woord die de kindbescherming van binnenuit door en door kent én daar tegelijkertijd met academische nieuwsgierigheid naar kijkt. Mulock Houwer bleef zich altijd identificeren met de 'rebellens' en de 'avantgarde' in de kindbescherming, dat wordt bijvoorbeeld duidelijk uit zijn geschriften in de jaren zeventig. Tegelijkertijd vormt zijn carrière, zoals zijn jongere geestverwant Peter Hoefnagels ooit opmerkte, een fascinerende variatie op het verhaal van de krantenjongen die uitgroeit tot media-magnaat (Hoefnagels 1979, 193). Ik zal beginnen met een hele korte schets van dat verhaal, de biografie van Daniël Quirin Robert Mulock Houwer.

Biografische schets

Daniël is geboren en getogen in Antwerpen. Zijn vader overleed toen hij nog maar vijf jaar oud was. Zijn moeder dreef een herberg of restaurant in Antwerpen en had weinig tijd voor hem. Daarom bracht hij twee jaar door op een strenge ouderwetse Franstalige kostschool te Boechout. Op zijn 14e overleed zijn moeder en bleef hij als wees achter. Na allerlei omzwervingen via verre en onbekende familieleden bracht familie van vaders kant hem onder in een jeugdinstelling, in Maatschappij Zandbergen te Amersfoort. Hier kwam hij in een 'doorgangshuis' onder leiding van de familie Post en vervolgens verbleef hij in diverse pleeggezinnen. Hij volgde de middelbare koloniale landbouwschool in Deventer en werkte anderhalf jaar op een tabaksplantage op Sumatra.

Op zijn drieëntwintigste nam zijn leven een wending die hem voorgoed aan de residentiële jeugdzorg en aan de kindbescherming in brede zin zou binden. De directeur van Maatschappij Zandbergen, jonkheer Ort (1868-1946), nodigde hem

namelijk in 1926 uit om groepsleider te worden in datzelfde Zandbergen. Hij deed dat samen met zijn vrouw, Kea Post, dochter van het gezin dat zich over hem had ontfermd in het doorgangshuis Zandbergen. Dat deed hij drie jaar lang, waarna hij vier jaar adjunct-directeur en directeur was van het observatiehuis voor jongens in de Vosmaerstraat te Amsterdam, om in 1933 terug te keren naar Zandbergen en daar Ort te volgen als nieuwe directeur. Hij zou dat met meerdere onderbrekingen blijven tot 1957. Zandbergen heeft dus met diverse onderbrekingen in totaal zo'n veertig jaar lang een cruciale rol gespeeld in zijn leven!

Een van die lange onderbrekingen speelde tijdens de bezettingsjaren. Toen bracht hij vanwege hulpverlening aan een geheim agent drie lange jaren door in Duitse concentratiekampen, onder andere in Dachau, terwijl zijn vrouw de dagelijkse leiding op Zandbergen op zich nam. Kort na de bevrijding volgde een nieuwe onderbreking toen hij van 1946 tot 1949 de eerste directeur van het nieuw gevormde Nationaal Bureau voor de Kinderbescherming werd. In die functie stak hij veel energie in de opleiding van de werkers in de kindbescherming. In 1957 werd hij secretaris-generaal van de Union Internationale de Protection de l'Enfance in Geneve. Hij maakte deel uit van belangrijke advies- en hervormings-commissies op dit terrein, zoals de commissie Overwater (rapport 1951) en de commissie Wiarda (rapport 1971). Van 1968 tot 1973 was hij, na een eredoctoraat aan de Universiteit van Amsterdam, aan die universiteit verbonden. Ook in die jaren liet hij nog veelvuldig van zich horen met kritiek op de kindbescherming en met radicaal nieuwe voorstellen (Mulock Houwer 1970; 1971).

De residentiële jeugdzorg begin 20e eeuw

Tot zover deze summiere biografische schets. Nu naar de inhoud. Om een indruk te krijgen van de betekenis van het werk en de plaats van het gedachtegoed van Mulock Houwer moet ik eerst tamelijk uitvoerig stilstaan bij de historische context, dat wil zeggen de toestand van de residentiële jeugdzorg aan het begin van de twintigste eeuw. Dat kan ook bijna niet anders; deze historische plek van het voormalige Heilige Geest Weeshuis vraagt daar natuurlijk om. Er was rond 1900, zoals Jeroen Dekker dat heeft genoemd (1996), een 'wereld van de heropvoeding' ontstaan, die zich uitstreckte van opvang van wezen tot verwaarloosde en criminele kinderen. In de achterliggende decennia was in Nederland een reusachtig aanbod aan residentiële instellingen voor al deze kinderen ontstaan, variërend van traditionele weeshuizen tot reddingstehuizen voor gevallen meisjes en landbouwkolonies, en van opleidingstehuizen voor dienstbodes tot correctiehuizen en gevangenissen voor misdadige jongeren. Vrijwel al deze initiatieven waren volledig in particuliere handen, slechts een deel van de criminele kinderen viel onder de verantwoordelijkheid van de rijksoverheid. Nederland kende het meest dichte netwerk van particuliere heropvoedingsgestichten ter wereld (*Vijftig jaar Kinderbescherming*, 1949, 76). Ging het halverwege de negentiende eeuw nog om enkele honderden kinderen in totaal, aan het begin van de twintigste eeuw waren er honderden tehuizen waarin vele duizenden kinderen waren gehuisvest.

Op dit terrein namen vooral twee groepen het voortouw, deels in reactie op elkaar. Enerzijds werden veel initiatieven opgezet en geïnspireerd vanuit de hoek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hier vond men de Verlichte protestantse elite van stedelijke notabelen, juristen en wetenschappers. Anderzijds werd minstens zoveel geïnitieerd vanuit de hoek van haar conservatieve tegenstrever, het Réveil, dat

zich uitdrukkelijk tegen Verlichte denkbeelden keerde. De grootstedelijke notabelen die zich met de oprichting en het bestuur van veel van dergelijke tehuizen bezighielden, waren vaak geïnspireerd door Verlichte pedagogische denkbeelden. Men kende de discussie over Rousseau en Pestalozzi en de kritiek van Betje Wolf op harde straffen en haar pleidooi voor het bereiken 'van zedelijkheid door redelijkheid' (Wolff, 1977) Men was steeds meer overtuigd geraakt dat het heropvoedingswerk op een Verlicht pedagogische grondslag diende te rusten, waarin een appèl moest worden gedaan op de natuurlijke leergierigheid en interesse van het kind en op de behoefte aan spel bij met name het jonge kind.

Toch moet men zich niet al te moderne voorstellingen maken als het ging om de aanpak in de gestichten, die door deze Verlichte elite werden opgericht en bestuurd. Een goed voorbeeld is Nederlandsch Mettray (Dekker, 1985). Hier werd veel gemarcheerd en geëxerceerd, er was een dagelijkse 'pelotonsgewijze' inspectie van de kleding en de uiterlijke verzorging, alle arbeid en alle onderwijs gebeurde in een strak dagelijks ritme. Maar er was ook sprake van een soort 'gezinsaanpak', dat wil zeggen dat in vrij kleine eenheden dingen als slapen, eten en de gang naar de kerk waren georganiseerd. En er lag een zekere nadruk op de behandeling van de kinderen 'met zachtheid en liefde'. Er werd weinig of niet geslagen; men wilde liever direct de 'ziel' van de jongere raken. Met name op dit punt werd de invloed van het moderne pedagogische denken merkbaar. Men ging uit van het Verlichte geloof in de positieve elementen in het kind. Het kwam erop aan de positieve, onbedorven kern van het kind met de juiste pedagogische middelen te raken en niet teniet te doen door een repressieve aanpak.

Toch was dit zoals gezegd niet de enige noch de meest krachtige beweging op het terrein van de negentiende-eeuwse heropvoeding. Minstens zo prominent was hier het orthodox-protestantse initiatief vanuit het Réveil, dat vanaf midden negentiende eeuw een reeks heropvoedingstehuizen realiseerde. De voormannen van het Réveil richtten zich op de 'zwaarste gevallen' van verwaarlozing en dat waren in hun ogen vooral het 'gevallen' meisje en het meisje dat in een omgeving opgroeide waarin zij gevaar liep ten val te komen. Het Réveil had echter een heel ander opvoedingsmodel voor ogen, waarin de nadruk lag op handhaving van strenge tucht gebaseerd op de rotsvaste overtuiging van de zondigheid van de mens.

We hebben het hier over de verzuiling en over de weerslag daarvan op de residentiële jeugdzorg. Een mooie illustratie van de bitterheid van de richtingenstrijd in de wereld van de heropvoeding biedt de affaire rond *Arme Marie, een weeshuisnovelle* (1868). Ik heb deze geschiedenis aangetroffen in het fraaie boek van Kees van der Wiel over 700 jaar wezen- en jeugdzorg in het Heilige Geest Weeshuis te Leiden (2010), het weeshuis waarvan wij ons nu in deze prachtig geconserveerde en gerestaureerde ruimte bevinden. Van der Wiel laat zien dat de auteur van *Arme Marie*, Hendrik Tillema, de voormalige godsdientonderwijzer van het Heilige Geest Weeshuis was. Tillema was hier twee jaar eerder weggestuurd, omdat hij gematigd Verlichte ideeën uitdroeg. Tillema benadrukte in zijn godsdientsonderwijs dat het niet zozeer ging om de letter maar om de geest van de Heilige Schrift. Het stuitte hem tegen de borst om onbegrijpelijke catechismusteksten er bij de kinderen in te stampen, en hij vond ook het zingen van psalmen en voorlezen uit de bijbel om onrust te voorkomen ongepast. Volgens hem werd de bijbel eerder teveel in plaats van te weinig gebruikt. Tenslotte verzette hij zich ook tegen het voortdurend hameren op de schuld en de zondigheid van de kinderen (Van der Wiel, 134). De rechtzinnige regenten die het weeshuis toendertijd bestuurden moesten echter niets hebben van dergelijke vrijzinnige gedachten.

Maar wat voor ons onderwerp het meest typerend is, dat is Tillema's kritiek op het pedagogisch klimaat in het weeshuis, dat hij schetst als te onpersoonlijk, veel te kil, in een gebouw dat het midden hield tussen een gevangenis en een kazerne, met personeel dat pedagogisch volstrekt incapabel was en iedere scholing miste. Tillema was dus een typische voorstander van de Verlichte, 'zachtmoedige' aanpak en dat paste niet in de rechtzinnige visie. Hij moest opstappen, maar zijn boek bleef niet zonder gevolgen. Het werd meteen zeer positief besproken in het eerste nummer van het *Tijdschrift voor Weezenverpleging* dat het jaar daarop op initiatief van Leidenaren verscheen en het droeg in de jaren daarna bij tot aanzienlijke verbeteringen onder een nieuw en dit keer wel Verlicht bestuur van het Leidse Heilige Geest Weeshuis en zelfs tot een bredere maatschappelijke discussie over de opvoeding van wezen. Naast de Leidse vereniging ontstond er binnen enkele jaren een tweede vereniging op dit gebied. De voormannen van deze vereniging waren inmiddels zo kritisch over de gestichtsofvoeding dat zij ijverden voor een radicaal alternatief in de vorm van opvoeding in pleeggezinnen. Deze vereniging won snel leden en donateurs. In de praktijk bleek het echter lastig om voldoende pleeggezinnen te vinden. Daarom besloot men al na enkele jaren om een zogenoemd 'doorgangshuis' te stichten, bedoeld voor de *tijdelijke* opvang van wezen, totdat geschikte pleeggezinnen waren gevonden. Dat werd 'Maatschappij Zandbergen' te Amersfoort.

Ik heb wat langer bij dit verhaal stilgestaan, omdat het wonderlijke van deze geschiedenis is dat Mulock Houwer uiteindelijk precies in dit doorgangshuis Zandbergen terecht kwam en daar vervolgens weer terugkeerde als groepsleider en later als directeur. Hij kwam dus precies op de plaats terecht, die al sinds eind 19e eeuw gold als bolwerk van de kritische en vooruitstrevende voorhoede van de opvang van wezen in Nederland (verg. Groenveld & Dekker, 1997, 363). Wat dit betreft moet gezegd dat zijn familie een goede *feeling* heeft gehad bij haar keuze voor Zandbergen.

Directeur Ortt bijvoorbeeld had een zeer uitgesproken voorkeur voor de gezinsopvang. Daar zal Mulock Houwer zich goed op zijn plaats hebben gevoeld. Vooral omdat men in dit klimaat open stond voor nieuwe inzichten, voor onbevangen onderzoek en bevindingen vanuit het veld. Zo is typerend dat Ortt, ondanks zijn geloof in gezinsopvoeding, in een zeer kritisch stuk wees op de ernstige misstanden in de pleegzorg, waar pleegkinderen vaak werden uitgebuit en mishandeld (1929).¹ Kortom, de relatie met Ortt en de aantrekkingskracht maar ongetwijfeld ook ambivalente gevoelens ten opzichte van Zandbergen vormen een fascinerend aspect in de levensloop van Mulock Houwer. Dat kan ik hier slechts aanstippen, maar dit is zeker waard om eens goed uit te zoeken in het kader van een echte diepgravende intellectuele biografie.

Geen pedagogiek

Maatschappij Zandbergen was een uitgesproken moderne inrichting. Maar in de jaren dat Mulock Houwer daar als pupil terecht kwam, was het antagonisme tussen een rechtzinnige en een vrijzinnige aanpak van tehuis kinderen in de residentiële opvoeding in het algemeen nog zeker niet verdwenen. Het ontbrak überhaupt aan consensus en aan uitgewerkte ideeën over de wijze waarop de opvoeding in de huizen moest worden aangepakt (Weijers, 2001). Over een paar basale dingen was

¹ Dat dit probleem ook nu nog speelt laat een rapport van de Inspectie Jeugdzorg uit 2009 bij Maatschappij Zandbergen zien.

iedereen het wel eens. Ten eerste, wat betreft de ouders: ook als de ouders leefden was alles beter dan de kinderen naar huis te laten terugkeren - de invloed van de ouders werd algemeen als ongunstig beschouwd en men achtte het het beste om de banden met thuis te verbreken. Ten tweede wat betreft de sfeer: men legde veel nadruk op orde, maar men wilde de opvang toch ook weer niet al te sterk doen lijken op een gevangenisverblijf. En ten derde streefde men ernaar dat de pupillen er een vak konden leren en dus na hun verblijf goed terecht zouden komen.

Maar ondanks de talloze publicaties gewijd aan de aanpak van het verweesde, het verwaarloosde en het criminele kind, ontbrak een helder beeld van de pedagogische doelstelling, de voorwaarden en de middelen van de tehuisopvoeding. Er was inderdaad een 'wereld van de heropvoeding' ontstaan, er waren invloedrijke verenigingen voor de bescherming van het kind gevormd, er was een systeem van voorgedragen tot standgekomen en er waren inmiddels meerdere fora voor publicaties (Weijers, 2007). Er werd kortom ongelofelijk veel gebouwd, vergaderd, georganiseerd en gepubliceerd, maar de inhoud bleef daar ver bij achter en dat gold al helemaal voor de professionaliteit van de sector. Er was in feite niemand die voor dit werk was opgeleid: de pioniers vonden alles zelf uit. Dat gold niet alleen voor het midden van de negentiende eeuw, maar net zo goed voor de jaren rond de invoering van de Kinderwetten en ook voor de daaropvolgende decennia. Vergelijk dat bijvoorbeeld met het onderwijs, waar de eerste kweekschool al begin 19e eeuw tot stand kwam.

De belangrijkste en meest invloedrijke pionier op dit terrein was ongetwijfeld Jan Klootsema (1867-1926). Deze onderwijzer begon zijn carrière in de inrichtingszorg in de gevangenis van Groningen en volgde daarnaast college bij de filosoof en psycholoog Heymans. Daarna werkte hij op de Amsterdamse school voor achterlijke kinderen en vervolgens in het Rijksopvoedingsgesticht te Alkmaar om tenslotte directeur te worden van het Rijksopvoedingsgesticht De Kruisberg te Doetinchem. Klootsema's veelgelezen boek *Misdeelde kinderen* (1904) gold jarenlang als het handboek voor de wereld van de heropvoeding. Er werden behartenswaardige opmerkingen gemaakt over de 'levenwekkende' persoonlijkheid van de groepsleiding, over de ongeschiktheid van oud-militairen voor dit werk en over de noodzaak van een nieuwe 'gestichts-paedagogiek'. Maar waar Klootsema vooral op hamerde was de noodzaak van classificatie, zodat men wist met wat voor type jongeling men te maken had en de aanpak daarop kon afstemmen. Goede diagnostiek was en is uiteraard nog steeds onmisbaar voor verantwoord pedagogisch handelen, maar het was op zich nog geen pedagogiek. Daarbij werd Klootsema's classificatiesystematiek ook wel gestempeld door een zekere deterministische visie op het kind, zoals dat rond de eeuwwisseling overigens het gebruikelijk was, zoals bijvoorbeeld bleek uit de enorme populariteit van het idee van de 'geboren crimineel' van Lombroso.

In de periode waarin Mulock Houwer aantrad als groepsleider op Zandbergen midden jaren '20 zagen de meeste betrokkenen in de residentiële jeugdzorg hun inspanningen als onderdeel van een triomftocht voor de bescherming van het verweesde, verwaarloosde en criminele kind. Vaak was men wel bereid om te erkennen dat de kindbescherming eigenlijk voortdurend werd ondermijnd door financiële beperkingen, dat de salarissen zonder uitzondering te laag waren om behoorlijk personeel aan te kunnen nemen en dat het personeel onvoldoende geschoold was. Desalniettemin waren de meeste bestuurders overtuigd van de successen die sinds de invoering van de Kinderwetten waren geboekt. Men zag een gestage uitbouw van het gebouw van de heropvoeding voor zich; de fundamenten waren in elk geval goed.

Hier en daar waren er echter zo nu en dan wel wat tegendraadse geluiden te beluisteren juist van mensen die de praktijk van de residentiële jeugdzorg van binnenuit kenden en die, net als Klootsema, zelf op zoek gingen naar goede buitenlandse voorbeelden en naar aanknopingspunten voor vernieuwing van de gestichtsoopvoeding. Die twijfel en kritiek draaiden steeds om twee tekortkomingen: het gebrek aan professionaliteit en het gebrek aan een adequate pedagogische grondslag van het heropvoedingswerk (Weijers, 1999).

Psychologisering

Mulock Houwer heeft van meet af aan kritisch naar dit werk gekeken. Hij had het geluk dat hij op zijn speurtocht naar alternatieve ideeën en praktijken in contact kwam met een aantal krachtige inspiratiebronnen en dat hij vervolgens in intensief contact kwam met een groep geestverwanten, die elkaar troffen in het Amsterdamse observatiehuis, waar hij eerst als plaatsvervangend en vervolgens als directeur de leiding over kreeg. Hier werkte hij nauw samen met de kinderpsychiater Frits Grewel, de psycholoog Koekebakker, de forensisch psychiater Meijers en de kinderrechtter De Jong. Zij zagen zichzelf als een 'rebellencub' die de confrontatie zocht met het oudere establishment in de kinderbescherming. Wat zij vooral bijdroegen, niet alleen uiteraard, maar waar ze wel een belangrijke pioniersrol in hadden, was een verandering in het algehele klimaat in het tehuis, een proces dat ik eerder heb aangeduid als een psychologiseringsbeweging (Weijers, 2000; Liefwaard & Weijers, 2007).

Om een beeld te geven van de verandering die in de loop van vorige eeuw in het klimaat in de residentiële opvoeding heeft plaatsgevonden zal ik een aantal concrete voorbeelden geven. Zo was het tot ver in de 20e eeuw gebruikelijk dat de jongens direct bij binnenkomst werden kaalgeschoren en dat de meisjes van meet af aan goed herkenbaar kapje op het hoofd moesten dragen. Net zo gebruikelijk was de zogenaamde gestichtskleding, uniformen vaak met nummers op de schouder, waarmee men zeker in de buitenwereld zeer makkelijk te herkennen viel. Dit was bijvoorbeeld gebruikelijk in het Heilige Geest Weeshuis en hier werden de nummers pas in 1936 afgeschaft. Tot ruim na de Tweede Wereldoorlog bleef de kleding echter duidelijk herkenbaar! Net zo'n gebruikelijk beeld was het gezamenlijk in een rij naar de kerk gaan waarbij de groepsleiding meestal een fluitje bij zich droeg om degene die uit de pas liep te corrigeren. Dit waren allemaal aspecten die de kinderen verschrikkelijk vonden, discriminerend, vernederend. En dan was er natuurlijk de kale ordentelijkheid, van de slaapzaal, de eetzaal, de naaikamer. Typerend is dat de kinderen in het Heilige Geest Weeshuis nog in de 20er jaren tijdens het eten niet mochten praten. Niks van henzelf, geen enkele privacy, alles in het teken van orde, algemene regels en uniformiteit.

Dat hele beeld verschuift binnen een aantal decennia vanaf de jaren dertig. Het kaalscheren wordt gestopt, de meisjes hoeven geen kapje meer op het hoofd, de nummers op de kleding verdwijnen, de gestichtskleding zelf verdwijnt, men hoeft niet meer in de rij bij de kerk, in plaats van slaapzalen komen aparte vertrekken, er komt contact met de buitenwereld, er worden uitstapjes gemaakt buiten de inrichting, en eindelijk mogen de kinderen ook zelf iets ophangen van henzelf. En heel belangrijk voor de kinderen zowel als voor de ouders, de inmiddels zwaar beladen term 'gesticht' wordt losgelaten en daarvoor komt modernere naamgeving in de plaats.

Hiermee kwam stap voor stap de gevoelswereld, de beleving van de jongere in beeld. Dat is wat ik bedoel met een psychologiseringsbeweging in de wereld van de

tehuisopvoeding. En aan deze ingrijpende verandering hebben mensen als Mulock Houwer vanaf eind jaren twintig, zowel met praktische stappen als met hun geschriften bijgedragen. Mijn generatie vleit zichzelf graag met de gedachte dat wij in de jaren '60 en '70 voor een drastische omslag in de wereld van de jeugdzorg, de GGZ en de cultuur hebben gezorgd. Ik denk dat we langzamerhand moeten erkennen dat de echte grote omslag op deze gebieden, zeker op het terrein van de residentiële opvoeding, aanzienlijk eerder, namelijk door de pioniers van de generatie voor hen in gang is gezet.

Mulock Houwer is een van degenen die aan die psychologiseringsbeweging heeft bijgedragen. We kunnen in het vroege werk van Mulock Houwer in de jaren '30 tot en met '50 met name drie belangrijke invloeden herkennen die hem in die richting hebben geïnspireerd: ten eerste de psychoanalyse, ten tweede de invloed van het personalisme en ten derde de invloed van het pragmatisme.

Vertrouwen/ therapeutische alliantie

Een eerste belangrijke nieuwe inspiratiebron voor Mulock Houwer, en ook voor zijn geestverwanten in de kinderbescherming, vormde het heropvoedingswerk van August Aichhorn. Deze Weense onderwijzer en psychoanalyticus (1878 –1949), leerling van Freud, had in 1918 de jeugdinstelling Oberhollabrun opgericht en sindsdien geprobeerd het psychoanalytische gedachtengoed te benutten voor dit werk. Aichhorn kwam in 1925, precies in de periode waarin Mulock Houwer met dit werk begon en op zoek ging naar inspirerende voorbeelden, internationaal in de aandacht met zijn lezingenbundel *Verwahrloste Jugend*. Aichhorn richtte zijn aandacht helemaal op wat hij zag als *het* probleem van kinderen in een instelling, namelijk gebrek aan liefde in de vroege kinderjaren.

Mulock Houwer herkende de ongemeen scherpe kritiek van Aichhorn die zijn lezer in gedachten meenam naar een instelling, een halve eeuw na de aanklacht van godsdienstonderwijzer Tillema over de pedagogische kilte in het Leidse Heilige Geest Weeshuis. Aichhorn wees op de schuwe blikken van de pupillen die volgens hem waren vervuld van haat en hij wees op de combinatie daarvan met de pijnlijke ordentelijkheid van zo'n instelling. Volgens Aichhorn werden de kinderen in de instellingen die hij kende niet opgevoed maar slechts gedrild en daarmee op 'sado-masochistisch niveau' gehouden. (Ibidem, 120) Hun ontwikkeling en sociaal worden was volgens hem echter alleen mogelijk op basis van een sterke gevoelsband met iemand uit de naaste omgeving. In plaats van orde en afstand propageerde Aichhorn tolerantie en vertrouwen. We zien bij Aichhorn de introductie van wat later bekend werd als de 'therapeutische alliantie', dat wil zeggen dat, wil het verblijf in een residentiële setting positief uitwerken, daar een vertrouwelijke band tussen groepsleiding en kinderen cruciaal voor is.

Mulock Houwer was onder de indruk van Aichhorn's ideeën, die natuurlijk veel verder gingen dan de Verlichtingspedagogiek, waar vernieuwers in de 19e eeuw hun inspiratie aan moesten ontleen. De psychoanalytische benadering van Aichhorn en Anna Freud impliceerde onder meer dat men veel meer oog kreeg voor de vaak dramatische kant van het verblijf in een instelling, voor dimensies als eenzaamheid en emotioneel isolement. Het werk van Aichhorn vormde voor Mulock Houwer in zijn eerste jaren op Zandbergen een vast ijkpunt en ik denk dat het dat eigenlijk al die daaropvolgende 30 jaar is gebleven. Trouwens, dat gold niet alleen voor Mulock

Houwer, maar voor vrijwel allen die in die jaren op zoek gingen naar vernieuwing en verbetering in dit werk.

Een fraai voorbeeld daarvan is zijn benadering van een klassiek probleem waarmee elk jeugdgesticht werd geconfronteerd, het bedplassen. Dit probleem, dat Mulock Houwer van dichtbij had meegemaakt tijdens zijn verblijf op de kostschool in Boechout, werd volgens hem door de gestichtsoepvoeders veelal volledig miskend (Mulock Houwer, 2010, 23). Hij wijst erop dat een hardhandige aanpak gebruikelijk was, zoals het openlijk laten uitwassen van het beddegoed, het 'tentoonstellen' van de bedwaaers en het verplicht rondlopen met de natte beddelakens op de rug of anderszins gestigmatiseerd worden. Laat ik enkele voorbeelden geven van dergelijke vernederingen voor de hele groep, zoals die in het Heilige Geest Weeshuis nog ver in de 20^e eeuw voorkwamen als straf voor bedplassen: een meisje van 17 wordt kaalgeknippt en krijgt kortere rokken aan dan de rest; een jongen werd met blote billen in een waskom met koud water gezet, of moest met het natte laken om in de tuin staan, ook in de winter en daarbovenop kreeg hij zondag huisarrest (Van der Wiel, 2010, 159-160).

Mulock Houwer gruwde hiervan. Hij noemde dit 'paedagogische monstrositeiten', die volstrekt dienden te worden afgekeurd. De opvoeders dienden te beseffen welk leed dit probleem op zich al betekende voor de betrokkene en dat dat leed nog eens ernstig werd vergroot door het verblijf in de groep. De gestichtsoepvoeder zou zich dan ook allereerst als helper moeten opstellen; hij moest het vertrouwen van het kind winnen. Men moest zich voortdurend realiseren dat het leven in een groep voor de bedwaaers een hel kon worden. 'De gestichtsoepvoeder moet nooit vergeten, dat de groep toch altijd een wereld op zichzelf vormt, en dat in een verkeerde groepsgeest een pupil, die zich gauw stoot of gemakkelijk kwetsbaar is, een lot kan hebben, waarvan de wrangheid nauwelijks in al haar diepte bevroed kan worden.' (Ibidem, 77). De pedagogische conclusie en aanwijzing die Mulock Houwer hierbij geeft is de volgende: de bedwaaar heeft de bescherming van de groepsleider nodig, onopvallend om verdere pesterijen te vermijden, maar actief, waarbij de pupil door de groepsleider een rol wordt toegekend die zijn zelfrespect en zelfvertrouwen versterkt en hem daarmee zijn moed teruggeeft. In de gestichten lag volgens Mulock Houwer het accent op praten, preken en standjes, terwijl hij meende dat de opvoeding in het tehuis net als in het gezin uiteindelijk wortelt in de gevoelswereld, in de persoonlijke en vertrouwelijke band tussen kind en opvoeder.

Toch is de invloed van de psychoanalyse in zijn werk minder direct dan het nu misschien lijkt. Kenmerkend voor Mulock Houwer is namelijk aan de ene kant een sterke fascinatie voor het opkomende psychoanalytische denken, zoals dit voorbeeld laat zien; maar aan de andere kant ook een vrij sterke, nuchtere afstand daartoe, die in de daarop volgende jaren, waarin de psychoanalyse, zeker op het terrein van de jeugdzorg en kindbescherming enorm populair werd en velen op dit terrein ook zelf in analyse gingen, alleen maar sterker werd. De kinderpsychiater Grewel had het over het 'psychologisme' dat de opkomende psychotherapie in zijn ogen kenmerkte, waardoor er veel te eenzijdig naar psychologische oorzaken voor problematisch gedrag van kinderen werd gezocht en veel te weinig oog was voor harde feiten als bittere armoede en veel te krappe ouderlijke behuizing, slechte of zelfs barbaarse inrichtingsomstandigheden, totaal gebrek aan leiding (Abma & Weijers 2005; Weijers, 2002; Dimmendaal, 1998).

Vanwege deze reserves kan men Mulock Houwer net zo min als Grewel en Koekebakker freudianen noemen. Kenmerkend was daarvoor zijn gebruik van de neutrale term 'binding' waar Aichhorn consequent van 'overdracht' sprak. Mulock

Houwer waakte er ook voor om uitspraken te doen, waarbij alle opvoedingsproblemen werden herleid tot gebrek aan liefde in de vroege kinderjaren. Hij wees eveneens de vergaande tolerantie van Aichhorn af. Sturen en disciplineren waren voor hem allerminst taboe.

Ook deze fase, met de inspiratie door Aichhorn en de samenwerking in het Amsterdamse observatiehuis en de daaruit voortvloeiende verhouding tot de psychoanalyse, is van grote vormende betekenis geweest voor Mulock Houwer. En ook deze dimensie is het zeker waard om nog eens veel grondiger dan ik hier kan doen te worden geanalyseerd. Zeker als men bedenkt dat hij later, midden jaren '50 wel een echte aanhanger wordt van Bowlby. Ik kom daar aan het slot van mijn verhaal nog op terug.

Individualisering en gewetensvorming

Een tweede belangrijke inspiratiebron werd gevormd door het filosofisch personalisme van Philip Kohnstamm (1875-1951). Toen Mulock Houwer in 1926 op Zandbergen als groepsleider begon te werken besloot hij, waarschijnlijk aangespoord door directeur Ortt, ook met het oog op het perspectief Ortt enkele jaren later te kunnen opvolgen, om wekelijks een dag naar Amsterdam te gaan om college te kunnen lopen bij Bongers, de bekende criminoloog en sociaal democraat, en pedagogiek te studeren bij Philip Kohnstamm, prominent sociaal liberaal, vooraanstaand natuurkundige, theoloog en filosoof, sinds 1919 hoogleraar pedagogiek en directeur van het Nutsseminarium voor pedagogiek te Amsterdam, dat onder zijn leiding vele vooraanstaande Nederlandse pedagogen heeft gevormd.

De invloed van Kohnstamm's kijk op opvoeding is al snel herkenbaar in het werk van Mulock Houwer. Kohnstamm zette zijn 'personalisme' in tegen het idealisme. (Weijers, 1988) Tegenover het idealistisch principe van toenadering van alle individuen tot een algemeen geldend ideaal, stelde Kohnstamm het ideaal van de ontwikkeling van de individuen tot uitgedifferentieerde en onvergelykbare persoonlijkheden, of zoals hij zijn visie in zijn inaugurele rede samenvatte: 'Differentiatie is haar wachtwoord.' (Kohnstamm, 1981, 100) De persoonlijke gewetensbeslissing was het cruciale begrip bij Kohnstamm (verg. Kohnstamm, 1929, 67).

Ik vermoed dat Mulock Houwer op aanraden van zijn mentor, Ortt, heeft gekozen om pedagogiek te gaan studeren in Amsterdam bij Kohnstamm. Ortt en Kohnstamm waren geestverwanten, beiden moderne sociaal liberalen, allebei enthousiaste bewonderaars van Pestalozzi (Ortt, 1927). Beiden hebben als leidsman gefungeerd voor de jonge Mulock Houwer. Ortt als man van de praktijk die de jonge groepsleider vertrouwd maakte met een inrichtingsatmosfeer van vriendschappelijkheid, gezelligheid en huiselijkheid volgens het opvoedingsideaal van Pestalozzi's *Wohnstube*. Kohnstamm als filosofisch leidsman, die de leergierige en zelfbewuste student hielp zijn gedachten omtrent residentiële opvoeding te organiseren en te formuleren. Mulock Houwer heeft in Kohnstamm, met zijn karakteristieke nadruk op de ontwikkeling van het persoonlijk geweten van het kind, met zijn visie op de pedagogische opdracht om zonder pedanterie een eigen, unieke en gewetensvolle persoonlijkheid te worden en met zijn verwerping van elk soort conformisme, al spoedig een inspirerende, niet alleen geleerde maar ook verwante geest ontdekt.

In de periode dat Mulock Houwer bij Kohnstamm studeerde, werkte zijn hoogleraar aan zijn pedagogisch opus magnum, *Persoonlijkheid in wording* (1929),

waarin het doel van de opvoeding op typisch Pestalozziaans-personalistische wijze werd geïdentificeerd als 'de opgroeiende mens helpen innerlijke vrede te vinden.' Het belangrijkste punt was daarbij niet in te gaan tegen de stem van het eigen geweten. Dit sluit niet bepaald aan op het vooroorlogs opvoedingsklimaat in de residentiële jeugdzorg. In deze visie was iedere vorm van determinisme taboe. In deze pedagogiek draaide alles om de individuele verantwoordelijkheid en de persoonlijke morele ontwikkeling. Voorzover Mulock Houwer op grond van zijn eigen ervaring de kinderbescherming al niet met onafhankelijke en zelfs rebelse ideeën binnenstapte, werd hij door de pedagogiek van Kohnstam in elk geval in een dergelijke kritische richting gesterkt en geholpen om alternatieve gedachten te systematiseren.

Een goed voorbeeld daarvan biedt zijn beschouwing over het opleggen van straf aan kinderen, iets wat in de doorsnee inrichting zeker voor de Tweede Wereldoorlog tot de dagelijkse routine hoorde, en wat omgekeerd volledig taboe was in de benadering van Aichhorn. Mulock Houwer was zoals gezegd op dit punt geen aanhanger van Aichhorn en hij was ook zeker geen Rousseauiaan en dus allerminst tegen het mogelijk toepassen van straf. Maar hij zag dit wel als het moeilijkste probleem van de gestichtsoopvoeding. In de bestaande praktijk domineerde volgens hem de antieke opvatting van straf als instrument om de boze wil van het zondige kind te breken. Geheel in lijn met Kohnstamm zette Mulock Houwer hier tegenover dat het doel van straf diende te zijn het appelleren aan het geweten en het schuldbesef van het kind. Straf diende de drang tot zelfbeheersing en schuldvereffening te bevorderen.

De pedagogische conclusie die Mulock Houwer vervolgens trekt is dat het uitgangspunt moet zijn dat straf uiteindelijk door het kind als rechtvaardig moet kunnen worden erkend. Straf mag nooit mechanisch worden toegepast en (langdurige) isolatiestrafpen zijn uit den boze. Ze werken eerder contraproductief uit en missen door het ontbreken van contact precies wat Mulock Houwer bij straf essentieel acht: intensieve bemoeienis en een beroep op schuldbesef. Dat beroep veronderstelt volgens hem echter op zijn beurt een sterke gevoelsband tussen opvoeder en pupil. 'Slechts waar binding bestaat kan leed geleden worden, dat tot zelf verlangde verbetering of herstel leiden kan.' (Mulock Houwer 1938, 166) Hier horen we zowel de psychotherapeutische nadruk op de gevoelsband als de verantwoordelijkheidspedagogiek van Kohnstamm.

Actieve participatie

Enkele jaren na zijn start als leider van een zeer divers samengestelde groep van ruim 25 kinderen (!) op Zandbergen, beschreef Mulock Houwer in het *Tijdschrift voor ervaringsopvoedkunde* hoe door hem op een rustige winteravond naar aanleiding van een opmerking van een van de jongens over 'eigen rechtspraak' de gedachte van 'Self-Government' werd geopperd en hoe daar door de jongens meteen enthousiast en serieus op werd gereageerd. Verrast door hun inzet ging hij in de daaropvolgende weken samen met de groep bezig die gedachte enige vorm te geven.

Gestimuleerd door deze ervaring begon hij zich vervolgens verder op dit onderwerp te oriënteren. Zijn uitgangspunt was dat pubers vormen van eigen verantwoordelijkheid nodig hadden. Een vorm van zelfbestuur leek hem vanuit die gedachte interessant vanwege het beroep dat daarmee werd gedaan op de 'actieve belangstelling'. Het ging hem niet om wat er precies werd bereikt maar om de gezamenlijke inspanningen om er iets van te maken. De rol van de opvoeder achtte hij

daarbij doorslaggevend: 'hij is de beschermende spil, waaromheen alles draait.' (Mulock Houwer 1929a, 228).

Zijn behandeling van dit onderwerp trok in het veld de aandacht. In een lezing voor de Nederlandse Bond van Kinderbescherming werkte hij het onderwerp iets verder uit. Hij had inmiddels ook goed kennisgenomen van het toentertijd belangrijkste en meest bediscussieerde experiment met zelfbestuur, de George Junior Republic te Freeville bij New York, opgericht door William 'Daddy' George (Holl, 1971). George behoorde tot de pioniers van de heropvoeding nieuwe stijl in het begin van deze eeuw in de Verenigde Staten (Schlossman 1977). De George Junior Republic kende vele bewonderaars zowel in de Verenigde Staten als elders in de Westerse wereld.

Centraal in de opzet van de Junior Republic stond *inmate selfgovernment*. Het dagelijks leven van de pupillen werd primair door hun lotgenoten geregeld, die tot president, senator, afgevaardigde etcetera werden gekozen in het bestuur, het parlement en diverse andere verantwoordelijke posities binnen de inrichting. De inrichting kende verder een aantal instellingen waarin typerende kenmerken van de Amerikaanse samenleving waren gekopieerd, zoals banken, winkels, politie en rechterlijke macht. Al deze instellingen werden door de pupillen zelf bestuurd en bemand.

De pedagogische intenties van William George waren voor een belangrijk deel ontleend aan het concept van democratische opvoeding zoals dat vanaf het eind van de vorige eeuw door de profeet van de *progressive education*, John Dewey, naar voren was gebracht. Dewey (1859-1952), de filosoof van het pragmatisme, zag opvoeden allereerst als een sociaal proces, waarbij de praktische ervaringen van het kind en diens voortdurende reflectie daarop centraal staan. Opvoeden kwam bij Dewey niet zozeer neer op het overdragen van normen en waarden, maar op het praktisch laten opdoen van morele ervaringen in activiteiten, aansluitend op de mogelijkheden en interesses van het kind. Democratisch samenleven, in het gezin, op school en in divers maatschappelijk verband was bij hem het uitgangspunt voor opvoeding tot democratisch burgerschap. Concreet werden deze ideeën door hem in praktijk gebracht in de Laboratorium School, die hij in 1896 oprichtte aan de universiteit van Chicago en door zijn betrokkenheid bij Hull House, opgericht en geleid door Jane Addams. Deze ideeën probeerde George toe te passen in zijn Reform School. Geen stichtelijke lessen en vermaningen maar werken en zelfbestuur. Zelf de kost verdienen en de eigen afdeling runnen, dat was zo ongeveer de simpele basis van het model van zelfbestuur, zoals dat door George werd ontwikkeld.

Mulock Houwers raakte, mede gestimuleerd door Kohnstamm, zo geïnteresseerd in dit onderwerp, dat hij er zijn afstudeerscriptie over schreef. Zijn interesse en ook die van Kohnstamm lag echter meer bij de bredere gedachte van leren door doen van Dewey dan in de specifieke invulling die George eraan gaf. Zelfbestuur moest worden gezien als een belangrijk pedagogisch middel, maar niet tot een doel op zich worden verheven. 'Bij werkelijke doorvoering gaat die vormende kracht voor het grootste deel verloren en verwordt het tot een wettenstelsel en starre regeringsvorm als in de George Junior Republic.' (Mulock Houwer 1929b, 2063). In een bijdrage voor de vergadering van de directies van de Nederlandse opvoedingsstichten stelde hij zelfs: 'Zelfbestuur is wellicht een slecht gekozen woord, het zou moeten heeten: opvoeding tot medeverantwoordelijkheid.' (Mulock Houwer 1929c, 2273). Hierna werd de term zelfbestuur door hem ook nauwelijks meer gehanteerd. Het thema keerde weliswaar voortdurend terug maar dan ging het Mulock Houwer puur om de vraag naar het stimuleren van de eigen verantwoordelijkheid van de jongeren. Hierin is duidelijk de inspiratie van Kohnstamm te herkennen (verg. Mulock Houwer 1931a, 89).

Tot slot

Mulock Houwer bleef altijd open staan voor vernieuwende en inspirerende ideeën voor de residentiële jeugdzorg, zonder zich daarin vast te bijten. Het is precies deze eclectische houding die hem eind jaren zestig/ begin jaren zeventig opnieuw mee vooraan deed lopen in de nieuwe golf van kritiek op de kindbescherming. Ik heb er al op gewezen dat Mulock Houwer altijd ambivalent is blijven staan tegenover de gestichtsoopvoeding. Die reserves, die al duidelijk aanwezig waren bij zijn oude directeur Ortt werden door hem sterker naar voren gebracht na de Tweede Wereldoorlog. Vanaf midden jaren vijftig hamerde hij op de noodzaak om meer aandacht besteden aan de band tussen ouders en kind die van belang bleef, ook als het kind in een inrichting verbleef. Hierbij speelde het werk van de Britse kinderpsychiater John Bowlby een grote rol. Bowlby (1907-1990) bracht in 1952 een rapport uit voor de Wereldgezondheidsorganisatie waarin hij waarschuwde voor psychische schade voor het kind als het contact tussen moeder en kind werd verbroken. Waar Mulock Houwer in zijn vroege werk vooral oog had voor specifieke problemen zoals isolement en verstoting uit de groep waarin kinderen in het gesticht terecht konden komen, kwam nu ook bij hem de band met het gezin als algemeen probleem centraal in zijn aandacht te staan. Ook dit punt, de invloed van het werk van Bowlby en daarmee opnieuw een versterking van het psychotherapeutisch denken in het latere werk van Mulock Houwer, is de moeite waard om nog eens goed onder de loep te nemen in een intellectuele biografie.

Van Bowlby is de uitspraak 'Bad homes are often better than good institutions'. In dat licht werd gestichtsoopvoeding natuurlijk überhaupt problematischer. In die lijn begon Mulock Houwer steeds meer op het gevaar en het probleem van het weghalen van het kind uit zijn ouderlijk milieu te wijzen. 'Milieu-overplaatsing betekent verbreking van het voor het kind eigene emotionele relatiepatroon en verstoring van het voor hem vertrouwde levensritme. Het is van ingrijpende betekenis en moet vermeden worden zolang tenminste doelmatige hulp extra-muraal aan ouder en kind kan worden gegeven. (...) In de praktijk komt het erop neer, dat door de opname in een inrichting bij de bestaande oorzaken van onaangepast gedrag er nog een complicerende factor bij komt, nl. de afweerhouding van het kind.' (Mulock Houwer 1971, 43-44) Hij stelde nu dat het aantal inrichtingen drastisch moest worden ingekrompen ten gunste van de opbouw van fijnmazige, buurt- of streekgebonden netwerken van allerlei variaties van daginternaten.

Als ik aan het eind van mijn verhaal een poging doe om een paar cruciale inzichten uit zijn werk naar voren te halen die ook nu nog van betekenis zijn, dan denk ik dat allereerst zijn pleidooi voor prioriteit voor ambulante werken met gezinnen waar en zodra dat maar enigszins kan, zeer actueel is en voorlopig nog wel zal blijven. Zoals hij in 1970 constateerde 'Het verschil tussen 1900 en 1970 is, dat men er in 1900 van overtuigd was, dat de beste hulp die men kon bieden aan het kind, was de banden te verbreken met de ouders, wier invloed als asociaal of ongunstig werd beschouwd. In 1970 zijn we door schade en schande wel wijzer geworden.' (Mulock Houwer, 1970) Dat inzicht, dat we de ouders niet buiten beschouwing moeten laten, en dat we ze ook niet moeten wegzetten als degenen die straf verdienen maar dat we de ouders over het algemeen *nodig* hebben om iets met het kind te bereiken, dat inzicht is nog steeds actueel en ik denk dat dit een van de punten is waarop de komende jaren nog veel kan en moet worden verbeterd.

Ik denk ook dat het idee van lokale daginternaten nog steeds actuele waarde heeft, voor alle sferen, zowel voor kinderen met opvoedingsproblemen als voor delinquente kinderen. Maar als we kinderen dan toch in een tehuis moeten opvangen dan denk ik dat daarvoor net als voor de daginternaten de drie eerder onderscheiden inzichten van Mulock Houwer nog steeds als leidraad kunnen gelden: ‘vertrouwen en steun geven aan het kind’, ‘vermijden van groepsuniformiteit en alles richten op individualisering’, en tenslotte ‘actieve participatie van de kinderen’. Denk bij dit laatste bijvoorbeeld aan zoiets simpels en elementairs als zelf eten kopen en maken voor de groep.

Tot slot nog een opmerking over de mooie combinatie van het pedagogisch werk van Mulock Houwer en het Kinderrechtenhuis. Het denken over rechten van kinderen is in Nederland relatief laat op gang gekomen en het is zeker niet vooraf gegaan aan de ingrijpende psychologiseringsbeweging die het klimaat in de residentiele opvoeding ingrijpend heeft veranderd. Maar het vertoog over de rechten van kinderen is vervolgens wel snel gegroeid en verankerd. De laatste tijd zien we zelfs verschijnselen die erop lijken te duiden dat we af en toe doorslaan, zoals het ongezonde, volstrekte taboe op de tik in de opvoeding en het absurde taboe op stevig beetpakken en uit elkaar trekken van vechtende leerlingen. Laten we nooit vergeten dat pedagogiek en rechten elkaar nodig hebben. En dat komt hier in Leiden op een prachtige, symbolische wijze bij elkaar met deze combinatie van het Kinderrechtenhuis en de Mulock Houwer bibliotheek. Rechten bieden een onmisbaar kader voor al ons pedagogisch handelen. Maar een inspirerende en indien nodig ook stevig ingrijpende docent, of zo'n man als Mulock Houwer midden tussen de kinderen, daar kunnen ze echt een beetje blij en gelukkig van worden. En wij worden dat op onze beurt weer als we zo'n foto zien.

Ido Weijers is bijzonder hoogleraar Jeugdbescherming aan de Universiteit Utrecht

Literatuur

- Abma, R. & Weijers, I. (2005) *Met gezag en deskundigheid. De historie van het beroep psychiater in Nederland*. Amsterdam: SWP
- Aichhorn, A. (1952) *Verwaarloosde jeugd. De psychoanalyse in de heropvoeding* (1925). Utrecht: Bijleveld.
- Dekker, J.J.H. (1996) An educational regime: medical doctors, schoolmasters, jurists and the education of retarded and deprived children in the Netherlands around 1900, *History of Education* 25, 3, 255-268.
- Dekker, J.J.H. (1985) *Straffen, redden en opvoeden*. Assen: Van Gorcum.
- Dimmendaal, G. (1998) *Heropvoeding en behandeling: meisjes in Huize de Ranitz, Groningen 1941-1967*, Assen: Van Gorcum
- Grewel, F. (1937) *Paedagogische verwaarlozing en opvoedingsfouten*. Purmerend: Muusses.
- Groenveld, S., Dekker, J.J.H. & Willemsse, Th.R.M. (1997) *Wezen en boeffjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kindertehuizen*, Hilversum: Verloren.

- Hoefnagels, G.P. (1979/1980) Een halve eeuw kinderbescherming. Portret van D.Q.R. Mulock Houwer; 1903-1979. *Tijdschrift voor familie- en jeugdrecht*, 193-197 & 15-23.
- Holl, J. (1971) *Juvenile Reform in the Progressive Era. William R. George and the Junior Republic Movement*. Ithaca: Cornell University Press.
- Inspectie Jeugdzorg (2009) *Zorgen voor de veiligheid van kinderen: Beleidsanalyse van Maatschappij Zandbergen*, Utrecht.
- Klootsema, J. (1904) *Misdeelde kinderen. Inleiding tot de paedagogische pathologie en therapie*, Zutphen: W.J. Thieme.
- Kohnstamm, Ph.A. (1981) Staatspedagogiek of persoonlijkheidspedagogiek (1919). In: *Persoon en samenleving. Opstellen over opvoeding en democratie*, 89-120. Amsterdam: Boom.
- Kohnstamm, Ph.A. (1929) *Persoonlijkheid in wording*. Haarlem.
- Mulock Houwer (1928a) Het moeilijke kind als helper in ons werk. *Tijdschrift voor ervaringsopvoedkunde*, 7, 190-194.
- Mulock Houwer (1928b). Rechtspraak door kinderen. *Tijdschrift voor ervaringsopvoedkunde*, 7, 327-331.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1929a) Zelfbestuurtoepassing als gestichtspedagogiek. *Maandblad voor berechting en reclassering van volwassenen en kinderen*, 225-228.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1929b) Zelfbestuur. *Tijdschrift voor armwezen, maatschappelijke hulp en kinderbescherming*, 2063-2064.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1929c) Zelfbestuur in opvoedingsgetichten. *Tijdschrift voor armwezen, maatschappelijke hulp en kinderbescherming*, 2267-2273.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1929d) De behandeling van enige bedwaaers en de resultaten. *Tijdschrift voor ervaringsopvoedkunde*, 8, 220-223.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1930) De vrouw in het jongensgesticht. *Het kind* 4, 157-159.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1939) *Gestichtspedagogische hoofdstukken*. Eibergen: Heinen.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1948) Bijdrage aan *Het tuchtprobleem in opvoedingsinrichtingen en tehuizen*, 's-Gravenhage: De Nederlandse bond tot kinderbescherming, 41-46.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1949) *Gestichts- en gezinsverpleging 1899-1949*. 's-Gravenhage: Nederlandse Bond tot Kinderbescherming.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1952) Aspecten van (gestichts) groepsopvoedkunde. *De Koepel*, 61-65.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1954) Gestichts- en gezinsverpleging. Over de doorbraak en de constructieve onbehaaglijkheid. In: *Straffen en helpen. Opstellen over berechting en reclassering aangeboden aan Mr.dr. N. Muller*, Amsterdam: Wereldvenster, 75-91.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1970a) Een 'missing link' in het welzijnsbeleid en de justitiële kinderbescherming. *De Koepel*, 50.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1970b) Inrichtingen. In: G.P. Hoefnagels, D.Q.R. Mulock Houwer & A. Peper, *Een nieuw plan voor de kinderbescherming*, Meppel: Boom, 37-45.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1971) Noodzaak van een anders georiënteerd inrichtingswezen. In: G.P. Hoefnagels, D.Q.R. Mulock Houwer & J. Keizer. *Kinderbescherming, jeugdbescherming of welzijnszorg?* Meppel: Boom, 36-56.

- Mulock Houwer, R. (2010) *Ik heb mijn lied gezongen. Het leven van Daniël Quirin Robert Mulock Houwer (1903-1985)*, Den Haag: Uitgeverij Tienstuks.
- Ortt, Jhr.W.A. (1927) Pestalozzi leeft nog voor ons. *Tijdschrift voor armwezen, maatschappelijke hulp en kindbescherming*, 1398-1400.
- Ortt, Jhr.W.A. (1929) Gezinsverpleging. *Tijdschrift voor armwezen, maatschappelijke hulp en kindbescherming*, 2154-2155; 2171-2172..
- Schlossman, S. (1977) *Love and the American Delinquent. The Theory and Practice of 'Progressive' Juvenile Justice, 1825-1920*. Chicago: University of Chicago Press.
- Weijers, I. & Liefwaard, T. (2007) Jong vast – 1905 tot 1995. Vrijheidsbeneming in het Nederlandse jeugdstrafrecht, *Proces* 4, 173-181.
- Weijers, I. (2002) Zestig jaar kinder- en jeugdpsychiatrie in Nederland (1920-1980), *Kind en Adolescent, Tijdschrift voor pedagogiek, psychiatrie en psychologie*, 23, 82-96.
- Weijers, I. (2001) *De creatie van het mondige kind. Geschiedenis van pedagogiek en jeugdzorg*, Amsterdam: SWP.
- Weijers, I. (2000) *Schuld en schaamte. Een pedagogisch perspectief op het jeugdstrafrecht*, Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Weijers, I. (1999) De 'verantwoordelijkheidspedagogiek' van Mulock Houwer. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de gestichtsoopvoeding, *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs* 15, 2, 82-102.
- Weijers, I. (1988) Philip Kohnstamm: universeel intellectueel, vrijzinnig. *Comenius*, 259-273.
- Wiel, K. van der (2010) *Dit kind hiet Willem. De Heilige Geest in Leiden. 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg*, Leiden: Primavera Pers.
- Wolff, E. (1977) *De proeve over de opvoeding (oorspr.1779)* Meppel: Boom.